

Epicurus: een filosoof voor onze tijd

De redactie van De Geus vraagt me om een stukje dat het werk van een belangrijke filosoof onder de aandacht brengt. Het is lastig kiezen, uiteraard. Eerst denk ik aan filosofen uit onze tijd: Peter Singer, Derek Parfit, Daniel Dennett, Martha Nussbaum, Paul Kurtz... Er zijn er zoveel waarover ik het zou willen hebben. Maar terwijl ik erover nadenk lees ik het beroemde werk *De natuur van de dingen*¹, van de Latijnse dichter en filosoof Lucretius (ca. 99 tot 55/54 VoT²), waarin hij de ideeën van Epicurus uiteenzet en verdedigt. En laat nu net in die periode eindelijk het Higgs deeltje gevonden worden, wat elke natuurkundige met enige kennis van zaken in een staat van euforie brengt. Ik wist meteen mijn onderwerp: Epicurus (341-271 VoT), de grondlegger van het epicurisme en ongetwijfeld een van de meest intrigerende filosofen uit de Oudheid.

Epicurus was afkomstig van het eiland Samos, net zoals Pythagoras, die bij het grote publiek vooral bekend is door een meetkundige stelling die hij zelf niet heeft bedacht. Ook aan Epicurus werden al snel opvattingen en handelingen toegeschreven waarmee hij eigenlijk niet veel te maken had, maar in zijn geval gebeurde dat om zijn reputatie aan te tasten. Latere Romeinse denkers wilden hun eigen opvattingen over de mens, de wereld, de ethiek en de politiek verdedigen en beschouwden de leer van Epicurus als een gevaarlijke concurrent. Ze baseerden zich op verhalen die reeds de ronde deden toen Epicurus nog leefde. Epicurus had een school gesticht, en een oudleerling waarmee hij in onmin was geraakt beweerde dat zijn vroegere leermeester twee keer per dag moest overgeven, omdat hij voortdurend teveel at. Ook zou hij niet veel afweten van de filosofie uit zijn tijd, kon hij nauwelijks uit zijn stoel ten gevolge van al zijn uitspattingen, maar had hij niettemin toch vier vrouwen waarmee hij geregeld het bed deelde. De Romeinen noemden hem 'het Varken'. Dat alleen al maakt hem natuurlijk sympathiek, maar er is meer.

In acht genomen dat er goeie redenen zijn om aan te nemen dat Epicurus in werkelijkheid zeer gematigd en eenvoudig leefde, moet het aan zijn opvattingen te wijten zijn dat men hem eeuwenlang in diskrediet wou brengen. Die opvattingen kennen we voornamelijk dankzij het meesterlijke werk van Lucretius. Het blijkt dat Epicurus over ongeveer alles wat maar van belang was politiek incorrecte opvattingen had. Lucretius, omdat hij Epicurus verdedigde en zijn ideeën deelde, werd ook al gauw het slachtoffer van aanvallen op zijn persoon. (Internet maakt kwaadsprekerij en roddel een pak gemakkelijker, maar het is er niet voor noodzakelijk.)

Geen ontwerp van bovenaf

De ideeën van Epicurus kwamen niet uit de lucht gevallen. Zijn grootste bron van inspiratie was het atomisme van Democritus (die ongetwijfeld zelf ook voorgangers had waarbij hij zijn mosterd haalde). Democritus (460-380/370 VoT), beweerde dat alles wat bestaat is opgebouwd uit atomen (*atomos* betekent in het Grieks ondeelbaar). Dat klinkt in onze oren misschien wat vreemd, omdat we vertrouwd zijn met de moderne, wetenschappelijke opvatting over wat atomen zijn, en die zijn allerminst ondeelbaar. Maar voor de Griekse atomisten zoals Democritus en Epicurus was een atoom

een logisch concept. Alles wat bestaat moet immers opgebouwd zijn uit kleinere onderdelen, en die onderdelen weer uit nog kleinere onderdelen, enzovoort, tot men bij de allerkleinste deeltjes komt, die zelf niet verder deelbaar zijn. Hoe zou het anders kunnen zijn? Deze opvatting van de atomisten was nog niet bijzonder controversieel. Maar de volgende stap in hun redenering was dat wel. Democritos en Epicurus beweerden dat de ondeelbare deeltjes doelloos rondzweven in de onbegrensde ruimte, en zo nu en dan geheel toevallig met elkaar in botsing komen. (Hun visie op de beweging van atomen was niet geheel gelijk, maar daar hoeven we ons hier verder niet over te bekommeren³.) De resultaten van die botsingen zijn wijzelf, en alle andere organismen en objecten rondom ons. Een mens, net zo min als een vogel, een boom of een stuk graniet, is niet het resultaat van een plan of een ontwerp. Alles is het resultaat van de toevallige botsing van atomen. Die atomen volgen weliswaar gedetermineerde paden, maar de richting van dat pad is geheel blind en willekeurig. In hedendaagse termen uitgedrukt: de atomisten hielden er een compleet tegengestelde visie op na als de aanhangers van 'Intelligent Design'. Noch de mens, noch het leven, noch het universum hebben een zin of een doel; het is allemaal het resultaat van atomen die toevallig en tijdelijk samenklonteren. Niets is van bovenaf bedacht of ontworpen.

De opvattingen van Epicurus over het nut en de functie van biologische organen en andere mechanismen zijn erg origineel. In een paragraaf getiteld "Afwijzen van doelgerichte schepping", die herinnert aan wat we bij veel latere auteurs zoals Spinoza en Charles Darwin lezen, vat Lucretius het als volgt samen: "Op dit punt wensen wij waarachtig dat je wegvlucht voor deze fout, bedachtzaam deze dwaling mijdt: denk niet dat onze heldere ogen zijn geschapen opdat wij kunnen zien, en opdat wij kunnen lopen met lange passen, daarom van kuiten en van dijnen de einden, rustend op de voeten, kunnen buigen, en dat er armen aan de sterke schouders hangen, aan beide zijden handen als dienaar zijn gegeven, opdat wij kunnen doen al wat het leven vergt. Immers dit soort ideeën en verklaringen zijn averechts verkeerd en draaien de zaken om. (...) Aan het vermoeide lichaam slaap te gunnen is natuurlijk ook al veel ouder dan het zachtgespreide bed, en lessen van de dorst kwam vóór het drinkservies." (*De natuur van de dingen*, pag. 313-315).

De dood gaat ons niet aan

De atomen waaruit alles bestaat komen onvermijdelijk ook weer los van elkaar, waarna ze in andere combinaties kunnen voorkomen. Zo verklaren de atomisten, Epicurus op kop, het verval en de dood. Aangezien de dood onherroepelijk het einde betekent van elk toevallig samenkomen van atomen, kan er ook geen leven na de dood zijn. Er is dan ook geen enkele reden om bang te zijn voor wat er ons te wachten staat in het hiernamaals, aangezien een hiernamaals niet bestaat. We hebben al oneindig lang niet bestaan, vóór onze geboorte, en niemand heeft daar ooit enige last van gehad. Dat kan ook niet anders: iets wat niet bestaat, kan immers geen pijn, leed, genot, plezier of wat dan ook beleven of ervaren. De toestand na de dood verschilt niet van de toestand vóór we ter wereld kwamen. Sterven kan onaangenaam, zelfs gruwelijk zijn, maar dood zijn niet. Immers, wanneer wij er zijn, is de dood er niet, en wanneer de dood er is, zijn we er niet meer.

Het heeft bijgevolg geen enkele zin om angstig te zijn voor de dood, of om erover te piekeren, of om te verlangen naar een leven na de dood. Integendeel, daarmee verspillen we de tijd die we op aarde

doorbrengen. Epicurus maakt ook korte metten met het bijgeloof. Zonder het mogelijke bestaan van goden te ontkennen, stelt hij dat niet zij, maar de natuurwetten en de atomen het hele universum besturen, zij het natuurlijk onbewust en ongericht. Bidden of offers brengen voor de goden om hen gunstig te stemmen is dan ook absurd en zinloos, net zoals de duizenden andere handelingen of rituelen die talloze mensen uitvoeren in de veronderstelling dat dit een effect kan hebben op de goden en bijgevolg op hun persoonlijk, individuele leventje. Het is absurd om te denken dat blikseminslagen, windhozen, aardbevingen en andere natuurrampen een straf van Jupiter of van een andere god zijn. Het zijn natuurfenomenen die ons het leven moeilijk maken, maar er zit geen enkele intentie achter. Alleen al de vaststelling dat het vaak ook tempels en andere voor de goden opgerichte heiligdommen zijn die vernield worden, maakt duidelijk dat natuurrampen blind en ongericht zijn. Wie de pagina's hierover bij Lucretius leest, denkt onwillekeurig aan de jaarlijks weerkerende verhalen over bedevaarders en gelovigen die omkomen door vertrappeling, of door het instorten van kerken of moskeeën... waarna de overlevenden hun god bedanken omdat hij hen in leven liet.

Epicurus geloofde ook niet in het platonische, of cartesiaanse of religieuze onderscheid tussen lichaam en geest. Wat we geestelijk of mentaal noemen is net zo materialistisch als alles wat lichamelijk is. Hiermee lost hij meteen ook de vraag op waarmee elk dualisme kampt, namelijk hoe het geestelijke en het lichamelijke kunnen interageren, als ze uit twee totaal verschillende substanties bestaan. Voor Epicurus is deze vraag een pseudovraag. Lucretius drukt het als volgt uit: "Dit geeft ook aan dat de natuur van geest en ziel stoffelijk is, want als zij ledematen aanjaagt, het lichaam uit de slaap rukt, het gelaat verandert, de hele mens bestuurt en van richting doet zwenken, en, naar wij zien, dit zonder aanraking niet kan noch aanraking zonder stoffelijkheid, moet je erkennen dat geest en ziel stoffelijk van nature zijn." (pag. 199-200).

Wat men de ziel noemt, verdwijnt door de dood samen met het lichaam. Een hiernamaals, of een vorm van zielsverhuizing (waarin onder meer Pythagoras en Plato geloofden) is dan ook onmogelijk. Het is net daarom dat de dood ons niet kan raken. Lucretius: "De dood heeft geen vat op ons omdat de ziel die wij bezitten sterfelijk is." (pag. 241) Het is voor velen een contra-intuïtieve opvatting, maar er valt geen speld tussen te krijgen.

De kunst van goed te leven

De mens neemt in het universum geen bijzondere plaats in. *Niets* neemt een bijzondere plaats in, aangezien alles het resultaat is van hetzelfde doelloze, mechanische proces. In tegenstelling tot het gangbare Griekse, Romeinse en later ook christelijke denken, ontkent Epicurus dat de aarde centraal staat in het universum. Het universum heeft geen centrum aangezien het oneindig is. Diegenen die er anders over denken noemt hij "stommelingen". (De oude Grieken noemden een kat een kat.) Het leven op zich, als biologisch fenomeen, is evenmin bijzonder. Er was geen goddelijke vonk die de materie levend maakte; het leven ontstaat spontaan uit het niet-levende.

Het leven op zich mag dan wel niet speciaal zijn, maar aan het individuele menselijke leven hechtte Epicurus groot belang. Vrijwel alles wat hij schreef is verloren gegaan, maar we weten dat veel van

zijn werk over ethiek, of levenskunst ging. Het is volgens Epicurus de taak van de filosofie om uiteen te zetten hoe mensen gelukkig kunnen worden. Zijn opvattingen over het universum, dat is opgebouwd uit ondeelbare deeltjes, over de dood, over de minimalistische rol van de goden en de dwaasheid van bijgeloof, staan allemaal in functie van dat ene doel: uiteenzetten hoe men zich de kunst van het leven kan eigen maken. Lucretius legt uit dat Epicurus *ataraxia* nastreefde, een vorm van onverstoorbaarheid, van mentale vrijheid en rust, van afwezigheid van angst en ongemak. Om deze benijdenswaardige toestand te bereiken mag en moet een mens genieten van de goede dingen des levens, maar met mate. Een dagelijks glas wijn brengt genot, twee flessen per dag voeren naar de afgrond. Mensen doen er goed aan om hun natuurlijke en noodzakelijke verlangens en behoeften te bevredigen, zoals eten, drinken, slapen en seks, maar in gepaste dosissen. Men kan er aan verslaafd worden, en wie de slaaf is van zijn passies en behoeften is niet langer vrij. Bovendien is het beter om deze behoeften te bevredigen op eenvoudige wijze. De Epicurist verkiest brood, kaas en een tomaat boven kreeft, kaviaar en *foie gras*. Maar bovenal moeten we vermijden dat kunstmatige behoeften zich in ons nestelen, zoals het streven naar roem of rijkdom. Epicurus bepleit een eenvoudig, teruggetrokken en sober leven, met vriendschap als belangrijkste waarde. Niet alleen omdat het minder risico's met zich meebrengt (wie niet veel heeft, kan niet veel verliezen), maar ook omdat zo'n leven intrinsiek de grootste kans op *ataraxia* oplevert. Het is ergens pijnlijk dat men vandaag de dag mensen die voortdurend nieuwe behoeften aankweken en proberen te bevredigen, zonder ooit een eindpunt te bereiken, epicuristen noemt. Mocht Epicurus hen in actie zien, hij zou niet weten of hij lachen moet of huilen.

Laat ik tot slot nog iets zeggen over Epicurus zijn opinie over godsdienst. Lucretius legt uit dat mensen geneigd zijn om uit onwetendheid de natuurlijke orde toe te schrijven aan een bovennatuurlijke ontwerper: "Men zag de vaste orde aan de hemel, de kringloop van de onderscheiden jaargetijden, maar men kon niet de oorzaak daarvan leren kennen. Hun toevlucht was om alles dan maar toe te schrijven aan goden die op hun wenken alles lieten draaien. De hemel werd domein en woonplaats van de goden, omdat men aan de hemel nacht en maan ziet wentelen (...). O ongelukkig mensdom dat dergelijke daden aan goden toeschreef, boze toorn ermee verbond! Hoevele zuchten en verwondingen en tranen bezorgden zij zichzelf en onze kinderen!" (pag. 421).

Ik kan me moeilijk van de indruk ontdoen dat Epicurus, een man die leefde in de vierde en derde eeuw VoT, scherpzinniger was dan het merendeel van de zeven miljard mensen die momenteel de planeet bevolken. Als je eens niet weet welk verjaardagscadeautje je kan kopen voor je gelovige buurman of collega raad ik *De natuur van de dingen aan*, dat prachtige werk van Lucretius, in de mooie vertaling van Piet Schrijvers. Je weet maar nooit waarvoor het goed is.

Johan Braeckman is hoogleraar wijsbegeerte aan de Universiteit Gent.

¹Ik lees de meest recente vertaling die in ons taalgebied voorhanden is, van de hand van Piet Schrijvers (Historische Uitgeverij, Groningen, 2008). De oorspronkelijke titel van het werk luidt *De rerum natura*.

²Vóór onze tijdrekening.

³Wie het echt zou interesseren kan er de doctoraatsverhandeling van Karl Marx over lezen: *Differenz der demokritischen und epikureischen Naturphilosophie* (Jena, 1841).